

Мансұров Н.Б.*

филолог.ғ.к., «Түркология» ғылыми-зерттеу институтының бас қызметкері
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ. Түркістан, Қазақстан
ТОҚСАБА АТАНҒАН – ЖАБАЙ АТА

Автор корреспондент: armus95@mail.ru

Түйін: Мақалада ел есінде ерлігі мен көрегендігі арқылы таныла білген Жабай Қазыбекұлының тоқсаба атануына талдау жасалынады. Онда сөздің мағынасы мен жасалуына талдау жасалып, тілдік қолданысы, лауазымдық сипаты сөз етіледі. Талдау барысында тоқсаба сөзінің ұғымы, мағыналық қолданысы және оған берілген анықтамалардың мезгілі жағынан қалыптасуы, атақ шендік ұғымы да сараланады. Сондай-ақ сөздің тілдік қызметі, оның қоғамдағы орны мен ру-тайпалық һәм ұлттық сипатары анықталады. Бүгінде осындай тарихи сабақтастықты танытатын тарихи тұлғалар кеңінен сөз етіліп, терең зерттеуге алынып, оларға арналып түрлі іс-шаралар өткізілуде. Адамзат баласының тарихынан орын алатын өткеннен сыр шертетін танымдық дүниелер келешек ұрпаққа мәңгілік сабақ болары сөзсіз.

Кілттік сөздер: тоқсаба, әскери шен, лауазым, атақ, сөздің мағынасы.

Тарих өткеннен сыр шертеді дейміз. Сол тарихтың қатпарлары адамзат баласының дүниетанымы мен өмірлік тұрмыс-тіршілігімен тікелей байланысты. Адамзат баласы осы жарық дүние есігін ашқалы оның тарихы, танымы, дүниелік көзқарасы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, т.б. қалыптасады. Мұның аясында мәдениеті мен өркениетінің дамуы тағы бар. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келетін мұндай асыл мұралар бабалардан күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл өткеннің таным мен тағылымы һәм терең тарихы.

Бүгінде осындай тарихи сабақтастықты танытатын тарихи тұлғалар кеңінен сөз етіліп, терең зерттеуге алынып, оларға арналып түрлі іс-шаралар өткізілуде. Адамзат баласының тарихынан орын алатын өткеннен сыр шертетін танымдық дүниелер келешек ұрпаққа мәңгілік сабақ болары сөзсіз. Жоғарыда сөзге арқау болған, өткен тарих өз ішіне бүккен сырларын ашатын болсақ, онда адамзат тарихының өткен өміріндегі қым-қиғаш қиындықтар мен кескілескен күреске толы заманды көреміз. Ондай аласапыранға толы кезеңдерде адамзат баласының ертеңі үшін көз ілмей, ерлік пен даналықтарын танытып, сонау көнеден бастап-ақ бүгінгі ұрпақ қол жеткізген тәуелсіздік ұғымына қол созғандарын ұғамыз. Даналық пен батырлық өзгесін айтпағанда, барлық тұрғыдағы танымдық белгілер мен қасиеттер түркілер дәуірінен қалыптасып, қазақ даласының әлеуметтік һәм саяси тұрғыда қашанда ілгері ұмтылып, ұлттық сипатта танылғандары ақиқат.

Елдің тағдыры таразыға түскенде есіл ерлердің де ерлігі тайға таңба басқандай сақталып қалды. Кешегі «ақтабан шұбырынды алқа көл сұлама» заманында да ерлердің ерлігі ұмытылған емес. Өйткені әр кезеңде ел бастайтын көсемі, сөз бастайтын шешені, билік ететін билері мен дамуды ұран еткен даналары болған.

Біздің де тұлғасын танып, батырлығы мен әулиелігін сипаттауды басшылыққа алған дарынымыз XVIII ғасырда өмір сүрген Жабай тоқсаба. Жабай Қазыбекұлы қиын кезеңде дүниеге келген. Ол 1728 жылы Сыр бойындағы Бозай даласында туған. Бала күнінен дараланып, болмысы бөлек қалыптасқан жанның өмірлік деректері де өзгеше. Жас шағында Төле биден бата алуы осының бір сипаты болса керек.

Жабайдың әкесі Қазыбек Қарашаұлы да өз заманының айтулы азаматы, жауырыны жер иіскемеген палуан болыпты. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» заманында ел қамын жеген ерлердің бірі. Ташкентті билеп тұрған Төле бимен тығыз қарым-қатынас жасаған.

Жабай тоқсаба жайлы деректер көп ретте тарихи шығармаларда кездеседі. Соның бірі І.Есенберлиннің «Жанталас» шығармасы. Онда мынадай деректерді келтіреді: «Жабай баба Дулат, Сіргелі әскерін басқарушы төрт сардардың бірі болып 1758 жылы ақ ту

көтерген. Бұл ақ туды Абылай ханның өзі Жабай бабаға тапсырған. Демек, әулиенің әулеттерінде сонау 1928-29 жылдарғы тәркілеуге дейін сақталған әулие бабаның ақ туы басқыншылардан елін қорғаған қасиетті жеңіс туы болуы да ғажап емес!»

Тоқсаба хан құзырындағы белгілі бір дәрежесі бар қызметтің сипаты. Кешегі өткен ғасырда кеңінен қолданыс тапқан бұл сөздің негізгі мағынасы да осымен сәйкес. Кезінде Бұхар әмірлігі билігі өзіне қарасты аумақта билік жүргізудің түрлі амалдарын тапқан болатын. Солардың қатарында датқа, бек, әмірші, мыңбасы, тоқсаба, т.б. лауазымдарды пайдаланған.

Сөздің мағынасына да ерекше мән берген абзал. Бұл сөзді кез келген сөздіктен кездестіре алмаймыз. Айталық, ілгеріде жасалған 10 томдық түсіндірме сөздікте, кейінгі жылдары жарық көрген 15 томдық әдеби тілдің сөздігінде, т.б. кездеседі. Тек Б.Қалиевтің құрастырған түсіндірме сөздігінен көруге болады. Онда былайша келтіреді: Тоқсаба – зат. Көне. Қоқан хандығындағы төменгі офицерлік әскери шен. Бұларды қарсы алуға датқаның тапсырмасымен сарбаздарды бастап келген тоқсаба оларға Нәсіреддиннің хатын табыс етті (Ж.Бейсенбаев. Жасынтағдыр., 157) [1, 576 б.].

Ел аузында Жабайдың тоқсаба деген дәрежесі болғаны туралы айтылады. Бұл енді көңілге қонатын нәрсе. Жалпы, тоқсаба деген шен V-VII ғасырларда өмір сүрген түркі халықтарының арасында болған дәреже деген мәліметтер айтылады. Ол көне тайпалар арасында «елдің ақылшысы» деген титулды білдірген. Қазақтар арасындағы қыпшақтарда Тоқсаба деген ру бар. бұл сол атауға тікелей байланысты. Даламызға Ислам діні енгенде Нақшыбанди пірдің жолын ұстаушы Мәураннаһр жұрты осы тоқсаба шенін сақтап қалған. Кейін бұл лауазым Бұқар, Хиуа және Қоқан хандықтарында кеңінен қолданылды дегенді келтіреді [2, 71-72 б.].

Шындығында, тоқсаба шені Жабай атаның ерлігі мен тапқырлығы әрі сарбаздардың сардары болғандығы үшін берілген. Ал мезгілі жағынан Бұхар хандығының билігіне сәйкес келеді. «...өзбек халқында және оңтүстік қазақтарда тоқсаба сөзі тарихи еңбектерде іздену барысында табылды дейді тарих ғылымдарының докторы, профессор Қахрамон Раджабов. Ташкент шаһарынан Худоерхонзада авторлығымен шыққан «Анжум ат-таворих» еңбегінде: Хукмронлигидан бир йил утганда баъзи фасод андишали ва фитна солувчи кишилар, Исфара хокими Бойбута қалмоқ, Пир Мухаммад ясовулбоши, Ражаб додхох, Боборахим туксоба, Курбон Мухаммад туксоба хукуматга қарши узаро тил бириктириб, махфий равишда фитна ва фасод ишларни бошладилар...» (Худоерхонзада. «Анжум ат-таворих». Ташкент, 63-б.) деген тоқсаба атауы кітаптың сілтемесінде: «туқсоба – бир туқ, туғнинг сардори. Бухорада юқори мартабали амалдор» -деп көресткендігін келтіреді [2, 71-72 б.].

Сөздің мағынасы сарбаздардың сардары, әскери шен, ту ұстаушы, қол бастаушы, т.т. орай қолданылатыны бар. Ал сөздің жасалу тұрғысынан қарағанда оның екі сөзден құралғандығын көруге болады. Алғашқысы *ту*, кейінгісі *бас* (көне үлгідегі баш). Бұл жөнінде Л.З.Будаговтың берген анықтамасын негізге алуға болады: туғ – *توغ (y) توق (ط)* каз. *تو*, кир. *1) тоу* знамя, бунчукъ, хоругвь, флагъ, значокъ әрі қарай *توغاجى* знаменщик, разсильный, одан әрі *تواجنتوقجى* дж. *توغلوق* знаменосецъ, пользующися знаменемъ, чином *توقجى باش* прапорщикъ *توغسه باش* полковый командиръ *توقساباي* тоже значение у Григорьева: *توقسابه* военный чинъ в рангъ полковника или бригадира [3, С. 398].

Демек, тудан *توغاجى* ту ұстаушы, одан *توقجى باش* туды ... (полковой командир), қолданыстағы әскери шеннің сипаты қалыптасады. Ел ішінде «Ен-таңбасы болмаса, малды қайдан танырсың, Ақ туы егер болмаса, батырды қайдан танырсың?» деп өз Төле би айтқандай Жабай атаның тудың аманатын арқалағандығы жайлы аңыздар қаншама?!

Бұл ретте, туға, оның кез келген ру-тайпа, ұлт болмысы үшін маңыздылығын танып білу қажеттігін ұғыну керек. Өйткені тудың ұғымында бүкіл бір елдің тағдыры жатқандығы тарих қойнауындағы деректерде кездесетін танымдық сипаттар жетерлік. Мысалы, атақты Қабекең ақ туын Дәулетбай батырға тапсырып жатып: «— Елге ие бол, жауыңнан сақтан, «Қабанбай өлді» дегізбе», – деп өсиет айтқандығын келтірсек те болар.

Сол Дәулетбай батырдың туын сақтап, оның батырлығы мен қоса туға деген танымдық болмысын аңғару қиын болмаса керек-ті.

Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар, атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «мәдени кодының» айрықша элементі деген болатын Н.Ә.Назарбаев [4].

Сондай-ақ ол өзінің еліміздің тәуелсіздігіне 25 жыл толуына арналған жиында «Кезінде 25 жыл бұрын Тудың бірнеше үлгісін алып келгенде мен бір түсті жолақ емес, аспан түсті көк Туды қаладым. Ол - елге дұрыс жол деген сөз, бәріміз біріміз, бір түстіміз, бір ойдамыз, бір жүрегіміз, бір Отанымыз бар. Көк байрағымыз 25 жылдың ішінде еліміздің алдында желбіреп келеді. Осы тудың арқасында тәуелсіздік құрдық. Қазақстанды әлемге таныттық. Біздің көк Туымыз Біріккен Ұлттар Ұйымының 190 мемлекетінің арасында тұр. Біздің көк Туымыз Шанхай ынтымақтастық ұйымы бас қосқанда көтеріледі. Біздің көк Туымыз Еуразиялық экономикалық одақ өкілдері кездескенде көтеріледі. Біздің көк Туымыз спортшыларымыз бен өнерпаздарымыз жеңген кезде желбірейді, Әнұранымыз шырқалады» деген болатын.

Туға орай ақындардың жеке тақырып ретінде алып қалам тартқандары саусақпен санарлық. Бұл туралы эпик ақын Несіпбек Айтұлының «Ту» поэмасын атап өтуге болады. Бұл қазақ әдебиеті тарихында болмаған тың тақырып, сүбелі табыс. Рас, қазақ ақындарында туға, байраққа, жалауға арнаған жекелеген өлеңдері, жыр шумақтары болған, бірақ тұтас поэма тудырғаны жоқ. Алайда, бұрынғы Көк түріктің бөрілі байрағы, ғұндардың қыл шашақты туы, бертінгі Алтын орданың айбарлы туы, Қазақ ордасының жалауы, ту ұстайтын тубегілер туралы там-тұмдаған деректер, жыр шумақтары ежелгі әдебиет нұсқаларында, шежіре-дестірлерде, кейінгі жыраулардың жырларында, халық ақындарының өлеңдерінде өрнектеліп келді. Бүгінгі Несіпбек ақынның көлемді «Ту» поэмасы елдік сананы, ерен ерлікті дәріптейтін ерекше дастан деуге негіз бар дейді ақын А.Тойшанұлы.

Міне Жабай батырдың да хан Абылайдан жеңіс туы – ақ туды салтанатпен алуы осындай мазмұндағы терең танымдық сипатқа ие. Оның өз қоластындағы жауынгерлерге пана, сарбаздарына қалқан болғандығы осы айтылғандарды айғақтайды. Елдің болашағы мен бүгінгі тәуелсіздіктің де ақ туын желбіретуді арман еткен ерлігі ел есінде. Сондықтан ол бүгін «Ақ тулы Сіргелі Жабай батыр» деген атпен танымал болып қалды.

Түйіндей келгенде, Жабай ата тоқсаба-әскери шен иесін алған, батыр да батыл ердің қасиетін танытқан, елі мен жері үшін шайқасқан ер тұлғалы кемеңгер. Оның даналығы мен қолбасшылығы, жасы ұлғайғанда елдің ақсақалы атануы да болашақтан үміт еткен көреген ердің сипаты деуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. 2014, 728 бет. 576-бет.
2. Ақ тулы сіргелі Жабай батыр. Алматы: «Жамбыл» баспасы. 2019, 488 бет. 71-72-бет.
3. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. III том. Санктпетербург. Типография Императорской Академии Наук. 1869. Стр. 810. С.398.
4. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры. Айқын газеті, 21-қараша 2018.

Аннотация: В статье анализируется история жизнедеятельность Жабая Казыбекулы, которая была признана страной памятью к мужеству батыра. Обсуждается значение и характер слова, его использование языка и его функциональный характер. В ходе анализа также дифференцируются понятия, значимые использование термина и периодичность даваемых ему определений, а также понятие знаменитости. Он также определяет языковую службу слова, его место в обществе и национальный характер племенного рода. Сегодня исторические люди, имеющие такую

историческую преемственность, широко обсуждаются и изучаются, и для них проводятся различные мероприятия. Героические аспекты истории человечества станут вечными уроками для будущих поколений.

Abstract: The article analyzes the history of the life of Toad Kazybekuly, which was recognized by the country as a memory to the courage of the batyr. The meaning and character of the word, its use of language and its functional character are discussed. The analysis also differentiates concepts, meaningful use of the term and the frequency of definitions given to it, as well as the concept of celebrity. It also defines the language service of the word, its place in society and the national character of the tribal clan. Today, historical people with such historical continuity are widely discussed and studied, and various events are held for them. The heroic aspects of the history of mankind will be eternal lessons for future generations.